

Др Боривоје Милошевић
Булевар војводе Петра Бојовића 1 А
Филозофски факултет Бања Лука

Српска интелигенција на Велеиздајничком процесу у Бањој Луци 1915–1916. године

Апстракт: У Босни и Херцеговини је током Првог свјетског рата вођено више „велеиздајничких“ судских процеса са циљем да се осуде појединци и све политичке, културне, просвјетне и вјерске организације на којима је почивао српски национални покрет. Непосредни циљ ових судских поступака био је у вези пребацивања одговорности за избијање рата на српске националне организације у Босни и Херцеговини које су наводно у сарадњи са владом у Београду припремале насилно одвајање покрајина из састава Монархије. Зато су и саме оптужнице биле формулисане тако да докажу како је Краљевина Србија одговорна за избијање рата. Најзначајније мјесто међу судским процесима одржаним током Првог свјетског рата заузима Бањолучки велеиздајнички процес (3. новембар 1915–22. април 1916).

Кључне ријечи: Српска интелигенција, Први свјетски рат, Бања Лука, Босна и Херцеговина, Велеиздајнички процес, Васиљ Грђић.

У Босни и Херцеговини је током Првог свјетског рата вођено више велеиздајничких судских процеса са циљем да се осуде појединци и све политичке, културне, просвјетне и вјерске организације на којима је почивао српски национални покрет.¹ Непосредни циљ ових процеса био је пребацивање одговорности за избијање рата на српске националне организације у Босни и Херцеговини које су у сарадњи са владом у Београду припремале насилно одвајање покрајина из састава Монархије. Зато су и оптужнице на неким процесима биле формулисане тако да докажу како је Краљевина Србија одговорна за избијање рата.²

У затвору се на дуже или краће вријеме нашла готово сва активна српска интелигенција у Босни - књижевници, учитељи, свештеници, јавни и културни радници и многи ђаци. Уништењем институција које су изњедриле српску интелигенцију власти су настојале обезглавити српски народ и уништити онај слој који га је политички и

---

¹ М. Екмећић, „Žalosna baština iz godine 1914“, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Banjaluka 1987, 23.

² Исто, 28.

национално предводио. Репресивне мјере власти, посебно усмјерене према интелигенцији, провођене су са намјером да се Срби застраше и деморалишу како би се спријечило народни устанак у позадини фронта од чега су власти страховале. Велеиздајнички процеси били су дио оркестриране и добро осмишљене аустроугарске ратне пропаганде против Срба и њихових националних институција.

Послије суђења Гаврилу Принципу и друговима власти су пожуриле да задају коначан ударац свим српским националним организацијама у земљи и њиховим представницима. Први на удару били су ђаци средњошколци – симпатизери Младе Босне, којима је суђено на процесима у Бањој Луци, Сарајеву, Травнику и Бихаћу. Услиједили су удари на старију генерацију српских интелектуалаца међу којима је напад на породицу Кашиковић донио једну од најокрутнијих пресуда изречених током рата – да мајка гледа вјешање свог сина.³

Најзначајније мјесто међу више судских процеса одржаних током Првог свјетског рата заузима Бањолучки велеиздајнички процес⁴ (3. новембар 1915—22. април 1916) против 156 српских културних, политичких и јавних радника, свештеника и сељака.⁵ Међу оптуженима су се налазиле и двије жене: Даринка Малић и Драгица Видаковић. Процес је циљано почео у јесен 1915. када се Србија налазила у тешком политичком и војном положају изложена здруженој аустроугарско-њемачко-бугарској агресији. Процес у Бањој Луци имао је иста обиљежја као и многи други судски процеси усмјерени против покрета за југословенско уједињење и Србије као центра јужнословенског окупљања. Циљ аустроугарских власти био је да докаже како искључиву кривицу за избијање рата сноси Србија због своје политичке и културне пропаганде у Босни и Херцеговини. Већина оптужених осумњичена је да су били чланови и повјереници „Народне одбране“.⁶ Ова организација се помиње и аустроугарском ултиматуму Србији од 23. јула 1914. када је затражено њено трајно распуштање.⁷ Пред судом у Бањој Луци поновљене су аустроугарске оптужбе изречене не само у јулском ултиматуму већ и у каснијем ратном

---

³ *Стогодишњица судских процеса у Босни и Херцеговини и Велеиздајничког процеса у Бањалуци (1915—1916)*, Бањалука 2015, 58.

⁴ Званично: Процес против Васиља Грђића и других; Прим. Б. М.

⁵ Овај број укључује 112 ожењених мушкараца чије су породице имале укупно 335 дјеце; 12 мушкараца је имало петоро дјеце, девет мушкараца је имало шесторо дјеце, тројица мушкараца су имала седморо и још тројица осморо дјеце, један оптуженик је имао деветоро, а један 11 дјеце; *Austro-magyar judicial crimes. Persecutions of the Yugoslavs. Political trials 1908—1916*, London 1916, 49.

⁶ М. Екмећић, „Žalosna baština iz godine 1914“, 29—30.

⁷ А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 2014, 60.

Манифесту цара Франца Јозефа којим је Србија оптужена за „злочиначко роварење“, „поткопавање темеља државног поретка“ и „подстрекивање омладине на велеиздајничка дјела“.⁸ Тужиоци су сматрали да је „Народна одбрана“ под „маском културног подизања својих сународника“ тровала народ и учинила га велеиздајницима.⁹ Суд је установио да је циљ „Народне одбране“ био ослобођење Јужних Словена и њихово државно, политичко и културно уједињење у једну државну заједницу основану на слободним демократским принципима. Организација је имала задатак јачати националну свијест Срба ма гдје живјели, а за њене идеје требало је енергичном пропагандом придобити што више људи.

Истражиоци су били недоследни у анализи рада ове организације; иако се стварање демократске и слободне јужнословенске државе сматра за њен примарни циљ, повремено се наводи да је „Народна одбрана“ ставила себи у задатак формирање „Велике Србије“ под династијом Карађорђевић.¹⁰ Покушавајући да оправдају агресију на Србију, власти су истицале рад „Народне одбране“ као продужене руке српске спољне политике и највећег кривца за унутрашња сплеткарења и пропаганду чији је циљ било урушавање Монархије. Настојало се доказати како су све српске културно-просвјетне и хумане организације из Босне и Херцеговине радиле по наредбама „Народне одбране“ која је означена као центар револуционарних активности усмјерених против Аустроугарске. Тужиоци су игнорисали чињеницу да, иако је повремено имао подршку званичног Београда, српски национални покрет у Босни и Херцеговини није увезен из Србије, већ је самоникао, настао је и развијао се у Босни и Херцеговини у специфичним историјским околностима. Трагајући за корјенима тзв. великосрпске пропаганде тужиоци су доказивали како је Србија већ од половине XIX вијека међу Србима у Босни и Херцеговини почела будити националну свијест и уједно раширивала мржњу против османских власти. Таква пропаганда посебно је ширена по српским школама, манастирима и црквама.¹¹ Сви судски процеси вођени током рата у Босни и Херцеговини, а довођени у везу са „Народном одбраном“,

---

⁸ *Sloga*, Karlovac, br. 30, 2. kolovoz 1914; *Nezavisnost*, Bjelovar, br. 36, 1. kolovoz 1914; *Karlovac*, Karlovac, br. 124, 1. kolovoz 1914.

⁹ S. Bandžović, „Narodna odbrana i njena organizacija na Banjalučkom veleizdajničkom procesu“, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Banjaluka 1987, 193.

¹⁰ *Osuda: u ime Njegovog c. i kr. Apostolskog Veličanstva u predmetu Vasilj Grđić i drugi*, Sarajevo 1916, 47.

¹¹ *Стогодишњица судских процеса у Босни и Херцеговини и Велеиздајничког процеса у Бањалуци (1915—1916)*, 79.

прецењивали су значај ове организације чиме је тенденциозно занемаривана аутохтоност српског националног покрета у покрајинама.¹²

Суђење у Бањој Луци личило је у појединим моментима на Кочићеву приповјетку *Суданија* али са неупоредиво трагичнијим исходом.¹³ Окривљени су се сјећали лика циничног судије који не суди него пресуђује.¹⁴ Активно чланство у било ком српском националном удружењу повлачило је за собом у ратним околностима оптужбу за велеиздају.¹⁵ Чак и сасвим безазлена путовања у Србију ради лијечења и посјете родбини или везе са ондашњим јавним, културним и политичким радницима представљали су додатни терет оптуженима. Као свједоци оптужбе на суђењу појавили су се многи полицијски службеници, припадници тајне службе и доушници.¹⁶ Ријечи „српска народна свијест“ поновљене су безброј пута на страницама *Оптужнице* из чега се јасно разазнаје примарна мета коју је требало уништити. На питање судије: „Шта знате о завјетној мисли“, Јефто Дучић из Требиња лаконски је одговорио: „Чуо сам за то као дијете, јер сам Србин и Србин остајем“.¹⁷ Недуго потом је гостионичар Спасо Алексић из Жегара код Бихаћа окупацију Србије коментарисао ријечима: „Ја остајем Србин, иако је Србија пропала“.¹⁸ Овакве и сличне изјаве дате у тренуцима пропасти српске државе и масовних прогона цивилног становништва иза линије фронта јасно свједоче да су српска национална свијест и понос остали нетакнути упркос искушењима које је наметало вријеме.

Оптужени су најприје били затворени у Сарајеву, али су потом доведени у Бању Луку како би се процес несметано могао одржати у унутрашњости земље, посебно након што је Италија ушла у рат на страни Антанте.¹⁹ Оптужбу су заступали јавни тужиоци Виљем Кениг и Жига Пинтер, док су оптужене бранили адвокати Данило Димовић, Владо Андрић и Јосип Соукал, судски савјетник. Првооптужени на процесу био је Васиљ Грђић, коме је

---

¹² В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1992, 588.

¹³ М. Vulin, „Srpska Prosvjeta na veleizdajničkom procesu u Banjaluci 1915–1916“, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Banjaluka 1987, 205.

¹⁴ *Стогодишњица судских процеса у Босни и Херцеговини и Велеиздајничког процеса у Бањалуци (1915–1916)*, 80.

¹⁵ Dž. Čaušević, „Veleizdajnici na sudskom procesu u Banjaluci i u zatvorima“, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Banjaluka 1987, 379.

¹⁶ *Austro-magyar judicial crimes. Persecutions of the Yugoslavs. Political trials 1908–1916*, 69.

¹⁷ П. Слијепчевић, *Историјске и политичке теме*, Бања Лука-Београд 2013, 93.

¹⁸ Архив Републике Српске (=АРС), Бања Лука, К. и. К. Gericht des Militärstationkommandos in Banja Luka, Казнени списи, К. 203/1916.

¹⁹ *Врбаске новине*, Бања Лука, бр. 305, 12. јануар 1934.

оптужница стављала на терет да је у намјери да се покрајине насилно отргну од Монархије и припоје Србији приступио „Народној одбрани“ и био њен вођа и главни заштитник. Главни доказни материјал на коме се заснивала оптужница биле су биљешке и дневници мајора Косте Тодоровића из војног округа у Лозници пронађене по аустроугарском освајању тог мјеста, као и обиман пропагандни материјал „Народне одбране“. Тодоровићево име спомиње се више пута на страницама оптужнице. На основу заплијењеног материјала генерал Стјепан Саркотић израдио је нацрт канала којима су се служили „Народна одбрана“ и Тодоровић,²⁰ иако су дневнички записи често пружали оскудне и нејасне податке.²¹ Стицајем околности, Тодоровић и његови списи представљали су крунски доказ суда иако је он у вријеме суђења био мртав. Како би ублажили снагу судских доказа окривљени и они који су познавали Тодоровића настојали су обезвриједити његов карактер и личност. Представљан је као пијаница, коцкар и женскоарош склон поткрадању државног новца.²² Упозоравали су да је Тодоровић у свој дневник често преписивао имена из штампе, календара, шематизама и других публикација.²³

Окривљујући народну интелигенцију за противдржавно дјеловање полузванични лист *Босанска пошта* писао је да су српски интелектуалци изведени пред суд за своју домовину могли учинити много да су своје способности употребили да граде, а не разарају. „Они су тешки злочинци као велеиздајници према монархији којој припадају, а још тежи злочинци према властитом народу“, објавио је лист.²⁴ Од народне интелигенције, свештеници су, поред учитеља, на процесу у Бањој Луци били најмногобројнији.²⁵ „Главни подбуњивачи велеиздајничког расположења међу Србима били су српски опозициони саборски клуб, разна српска друштва и свештеници“, наводи се у једном

---

²⁰ Архив Босне и Херцеговине (=АБиХ), Сарајево, Процес Васиљу Грђићу и другима, IV—14—3/2. *Нацрт канала којима су се служили „Народна одбрана“ те командант граничног региона мајор Коста Тодоровић у Лозници, састављен на основу оригиналних докумената пронађених у Лозници, који потичу од руке мајора Косте Тодоровића*, Сарајево, 3. V 1915.

²¹ М. Екмеџић, „*Žalosna baština iz godine 1914*“, 25.

²² *Glas*, Banjaluka, br. 4.628—4.642, 5—21. februar 1986.

²³ Dž. Čaušević, „*Veleizdajnici na sudskom procesu u Banjaluci i u zatvorima*“, 377.

²⁴ Ђ. Микић, *Бања Лука на Крајини хвала*, Бања Лука 1995, 412.

²⁵ Детаљније о страдању српског свештенства током Првог свјетског рата код: Б. Милошевић, *Српска православна црква и свештенство у Босни и Херцеговини у Првом свјетском рату*, Андрићград-Вишеград 2016.

аустроугарском документу из јула 1914.²⁶ Српском свештенству су још уочи рата приписиване квалификације попут „великосрпски агитатор“, „радикални Србин“ или „српски пропагандиста“.²⁷ Власти су већ крајем августа 1914. затражиле да се због злочина ухођења поведе истрага против више лица међу којима се налазило неколико српских свештеника јер су наводно од 1908. до 1914. уходили стање војне силе у Босни и Херцеговини, њене позиције и кретање, стање тврђава и војних утврђења у Сарајеву и на граници уз Дрину са намјером да такве податке доставе Србији.²⁸ У недостатку доказа, власти су поједине свештенике теретиле због чланства у српским културно-просвјетним друштвима или путовања у Србију, што формално није било забрањено. Трагајући за доказима у циљу осуде ухапшених, Окружни суд у Сарајеву је од окружних и котарских власти затражио податке о националној и политичкој дјелатности оптужених, њиховом ранијем истицању у политичком животу и раду у српским културним и просвјетним друштвима. Приликом испитивања оптуженика понављана су иста питања: „Јесте ли били члан неког српског друштва“?, „Јести ли икада путовали у Србију“?, „Да ли у Србији имате пријатеље“ и сл.²⁹ Осим чланства у српским културним, политичким и просвјетним организацијама, поједини свештеници су сумњичени за уроту ради подизања устанка у аустроугарској позадини. Најзвучније име међу српским свештеницима био је Матија Поповић, народни посланик из Милића, коме је у оптужници дато много простора обзиром да се његово име често спомињало у списима капетана Тодоровића. Означен је као „млад и одушевљен Србин, потпуно одан ствари“. Тужилац је тврдио како је „Народна одбрана“ у његовом крају била веома добро организована.³⁰ Поповић је именован као „неискрени човјек“ и нелојални грађанин чијој се одбрани не може вјеровати.³¹ За

---

²⁶ В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 592.

²⁷ Овакви термини могу се пронаћи и у једном списку сумњивих лица из Босне и Херцеговине и Далмације које су власти сачиниле уочи рата. На списку се налазе имена 18 српских свештеника из Босне и Херцеговине; Архив САНУ (=АСАНУ), Београд, Историјска збирка, бр. 14.588. Попис сумњивих лица из Босне и Херцеговине и Далмације.

²⁸ АБиХ, Процес Василију Грђићу и другима, IV—14—3, бр. 3.470.

²⁹ *Austro-magyar judicial crimes. Persecutions of the Yugoslavs. Political trials 1908—1916*, 54.

³⁰ Поповића је на суђењу тешко теретио свједок Салих Османовић, који је марта 1915. пред судом пренио ријечи које је чуо од Јована Момчиловића из сребреничког котара: „Нас су позвали попови на договор и поп Матија из Милића цркве држао је говор, те нам рекао: Браћо, да Вам кажем, што сам Вас сазвао. Срби су ударили, ја сам Вас звао да будете на устанку против Швабе, да се овдје договорите и пред поповима закунете, да ћете бити на устанку против Шваба, наш је брат близу и сада ће на Швабу ударити, огледајте се у Турску, шта од ње слога уради, тако ћемо и ми сви сложено на Швабу ударити“; Ђ. Беатовић, Д. Милановић, *Велеиздајнички процеси Србима у Аустро-Угарској*, Београд 1989, 118—122.

³¹ *Osuda: u ime Njegovog c. i kr. Apostolskog Veličanstva u predmetu Vasilj Grđić i drugi*, 188.

поједине свештенике наводи се и њихова политичка дјелатност из времена борбе Срба за црквено-школску аутономију. За сарајевског проту Косту Божића каже се да је био снажно ангажован у том покрету те је 1900. наговарао травничке бегове да се дигну против владе, по угледу на Србе, а у интересу заштите својих школа.³² Као доказ тужилаштва пред судом је прочитана резолуција донијета на митингу у Шапцу септембра 1908. којом се протестује против анексије Босне и Херцеговине. Резолуција је 1914. пронађена у архиви шабачког епископа Сергија. Околност да је таква резолуција нађена код једног црквеног великодостојника за суд је била доказ како су сви кругови у Србији, па и православна црква, гајили аспирације према сусједној земљи.³³

Највећи „грешник“ међу српским учитељима био је Коста Гњатић, осуђен на смрт јер је у Тодоровићевим биљешкама означен за најбољег и најактивнијег пропагатора идеја „Народне одбране“.³⁴ На оптуженичкој клупи нашао се и гимназијски професор Васо Глушац.³⁵ Иако су његово име и радови често помињани на процесу у Бањој Луци међу оптуженима није био Ристо Радуловић само зато јер је као интернitraц умро у Араду осам мјесеци прије почетка суђења.³⁶ У *Оптужници* се помиње и директор бањолучке Гимназије Коста Крсмановића који се у вријеме процеса већ налазио иза решетака зеничке казнионице.

Сва културна, просвјетна и хуманитарна друштва са српским националним предзнаком, попут „Просвјете“, „Сокола“, „Побратима“ и других распуштена су и осумњичена за антидржавну пропаганду и рад на издвајању Босне и Херцеговине из састава Аустроугарске. Дјелатност „Просвјете“ оцјењена је велеиздајничком, а за носиоце таквих активности окривљени су најприје Васиљ Грђић, Сима Мирковић и Владимир Ђоровић.³⁷ Генерал Оскар Поћорек је непосредно по сарајевском атентату у телеграму министру

---

³² Ђ. Mikić, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914—1918*, Banjaluka 2011, 289.

³³ Епископ жички Василије, *Улога Српске православне цркве у Бањалучком велеиздајничком процесу*, Београд 1970, 76.

³⁴ G. Subotić, „Prosvjetni radnici osuđeni na Veleizdajničkom procesu u Banjaluci”, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Banjaluka 1987, 223.

³⁵ Васо Глушац је ухапшен 26. јула 1914. Тога дана „у свим местима у Босни и Херцеговини похапшена је била готово сва српска интелигенција и проглашена таоцима“, забиљежио је Глушац. Даље наводи: „Мора човек казати барем своје најгласније утиске из тога времена, када си на сваком кораку сретао непријатељско расположење свију оних који не беху Срби. Сви су нас из дна душе мрзили и гледали у свакоме од нас по једног Принципа“; В. Глушац, *Рад без наслова о страдању српског народа у Босни и Херцеговини за Првог свјетског рата*; АСАНУ, Београд, 14.581/II—А—2.

³⁶ G. Subotić, „Prosvjetni radnici osuđeni na Veleizdajničkom procesu u Banjaluci”, 239.

³⁷ M. Vulin, „Srpska Prosvjeta na veleizdajničkom procesu u Banjaluci 1915—1916“, 205.

Билинском поручио како се у Босни и Херцеговини може очувати мир само „ако се предузме енергична акција на подручју спољне политике“.³⁸ Билински је препоручио најстроже поступање са српским националним организацијама, у првом реду „Просвјетом“, за коју наводи да су у њеним оквирима сједињени сви Срби без обзира на страначку припадност. Сматрао је да „Просвјета“ мора хитно прећи у руке људи вјерних држави.³⁹ Земаљска влада је септембра 1914. предложила Заједничком министарству финансија да се имовина друштва „Соко“ и „Побратимство“ не преда „Просвјети“ нити црквено-школској самоуправи, него да се с обзиром на њихов злочин велеиздаје заплијени и са њом надокнади штета држави. Министарство се сложило са овим приједлогом.⁴⁰ Влада је 26. децембра 1914. издала наредбу о спречавању сваког даљег ширења предмета који су на себи имали ознаке „Просвјете“ попут школских пера за писање, чиме су власти настојале да из јавног живота избришу сваки траг постојања „Просвјете“ и њених активности.⁴¹ Наредба о распуштању „Просвјете“ ступила је на снагу 31. јануара 1915.⁴²

Тужиоци су сматрали да су „Просвјетине“ покретне библиотеке, умјесто просвјећивања народа, служиле за ширење великосрпске пропаганде, а отежавајућа околност била је чињеница да су садржавале поједине „превратничке књиге“ попут властима омраженог Кочићевог *Јазавца пред судом*, те књиге Алексе Шантића, Станоја Станојевића и поједине календаре, иако многи од тих наслова нису били забрањени. „Народна одбрана“ је према слову *Оптужнице* усмјеравала дјеловање „Просвјете“ при чему тужиоци нису уважавали чињеницу да је „Просвјета“ основана седам година прије „Народне одбране“. У контексту сарадње са „Просвјетом“ у *Оптужници* су помињани Стојан Новаковић и Јован Скерлић, оба именовани као великосрпски агитатори, а Скерлић и као југословенски националиста. Темељно су анализирани његови чланци објављивани на станицама листа и календара *Просвјета*.⁴³ За радове Стојана Новаковића речено је да немају никакве културне вриједности.⁴⁴ Изрицањем смртне пресуде Васиљу Грђићу уједно је пресуђено

³⁸ *Политика*, Београд, бр. 7.769, 20. децембар 1929.

³⁹ Исто, бр. 7.770, 21. децембар 1929.

⁴⁰ АБиХ, ЗМФ, БХ, през. бр. 1529, 10. IX 1914.

⁴¹ АБиХ, ЗВ. през. бр. 16.555, 26. XII 1914; *Српска ријеч*, Сарајево, бр. 94, 15. мај 1920.

⁴² Као разлози распуштања друштва наводе се њена протузаконска дјелатност у великосрпском духу против интереса државе, тајне везе са „Народном одбраном“ и српским друштвима у Америци и Србији, слање студената и ђака на школовање у Србију, субверзивна дјелатност Васиља Грђића и друго; Б. Маџар, *Просвјета—Српско просвјетно и културно друштво 1902—1949*, Бања Лука—Српско Сарајево 2001, 180.

⁴³ *Glas*, Ванјалуга, бр. 4.628—4.642, 5—21. фебруар 1986.

⁴⁴ Ђ. Беатовић, Д. Милановић, *Велеиздајнички процеси Србима у Аустро-Угарској*, 227.

организацији у којој је радио више од деценије.⁴⁵ Власти нису заборавиле када је у вријеме тзв. изнимних мјера 1913. са саборске говорнице довикнуо генералу Оскару Поћореку: „Жари, пали, удбински диздару, и твојој ће кули реда доћи“.⁴⁶ Како би га додатно понизили пред смрт за Грђића је било предвиђено да буде објешен посљедњи и да претходно гледа муке својих 15 претходника на вјешалима.

За Владимира Ћоровића, једног од тројице руководиоца „Просвјете“, наведено је да се у политичком животу истицао још током студија у Бечу као члан српског академског друштва „Зора“. Тужиоци су сматрали да је Ћоровић издавањем и ширењем „Просвјетиних“ публикација и одржавањем јавних предавања подбуњивао народ против власти.⁴⁷ Суд је ишао толико далеко да је Ћоровићу замјерено што у „Просвјетином“ *Календару* из 1911. није било никаквог помена о доласку цара Франца Јозефа 1910. у Босну и Херцеговину. Са друге стране, „Просвјетина“ издања обиловала су сликама чланова династије Карађорђевић и српске војске у Балканским ратовима.⁴⁸ Против Ћоровића је свједочио и Коста Херман, директор Земаљског музеја у Сарајеву, теретећи га за везе са српским опозиционим интелектуалцима.⁴⁹ Тужиоцима није промакла ни чињеница да је Ћоровић био ожењен сестром Јована Скерлића. Ћоровић је најприје осуђен на пет, а потом је казна увећана на осам година затвора.

Пред судом се нашао и бивши саборски посланик Атанасије Шола, сарадник мостарске *Зоре*, пјевачког друштва „Гусле“ и један од оснивача листа *Народ*. Шола је именован као један од покретача српске соколске идеје у покрајинама, српски иредентистички националиста и огорчени противник анексије Босне и Херцеговине.⁵⁰ Од 156 Срба којима је суђено на овом процесу, њих 38 били су чланови соколских друштава.⁵¹ Вођа херцеговачких сокола Чедо Милић, кога тужиоци називају фанатизованим поборником соколске идеје, осуђен је на смрт вјешањем, а остали на вишегодишње затворске казне.

---

⁴⁵ М. Vulin, „Srpska Prosvjeta na veleizdajničkom procesu u Banjaluci 1915—1916“, 207.

⁴⁶ V. Dedijer, *Sarajevo 1914*, књ. I, (reprint drugog dopunjenog izdanja), Banja Luka 2015, 355; *Споменица Василија Грђића*, Сарајево 1935, 94.

⁴⁷ Ђ. Микић, „Veleizdajnički procesi u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini“, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Banjaluka 1987, 69; Ђ. Микић, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914—1918*, 294—295.

⁴⁸ *Osuda: u ime Njegovog c. i kr. Apostolskog Veličanstva u predmetu Vasilj Grđić i drugi*, 285.

⁴⁹ Б. Маџар, *Просвјета*, 186.

⁵⁰ С. Илић, *Атанасије Шола—прилог проучавању културне и политичке историје Срба у Босни и Херцеговини*, Нови Сад 2011, 119—120.

⁵¹ Б. Милошевић, „Аустроугарска управа и српски соколски покрет у Босни и Херцеговини у Првом свјетском рату“, *Први свјетски рат—узроци и посљедице*, Бања Лука 2014, 241—253.

Милића су власти прогониле још током Балканских ратова јер је упућивао народ да је задаћа „Побратима“ да се на страни Србије боре против Аустроугарске.⁵² Соколски првак Стеван Жакула је третиран као духовни отац омладине чије је име најуже везано за историју предратног српског соколства.⁵³ Власти су Жакулу теретиле као члана Уједињеног српског соколства, што је објављивао чланке у многим соколским листовима, те друговао са „деструктивним елементима“ Мишком Јовановићем, Вељком и Бранком Чубриловићем и другима.⁵⁴ Окривљеном су се на терет стављали чак и ђаци излети у Србију са тузланским гимназијалцима.⁵⁵ Једном од најистакнутијих српских соколских радника Војиславу Бесаровићу, осим активног рада у соколским листовима, на терет је стављано и то што од друштва „Просвјета“ обезбједио редовну материјалну помоћ српским соколима и стипендирање ђака – чланова соколских друштава.⁵⁶ На суђењу је предочен податак да је Соколска жупа Босне и Херцеговине имала око 3.000 чланова повезаних идејом српског јединства под паролем: „Да Српски соко буде један, као што је српски народ један“.⁵⁷ Тужиоци су сматрали да је рад „Сокола“ и „Побратимстава“ у Босни и Херцеговини био тек маска за дјеловање „Народне одбране“. Рад соколских друштава био је према слову оптужнице потпун одраз рада „Народне одбране“ према чијем су програму и наређењима „Соколи“ дјеловали. Цитирајући правила овог друштва, тужилаштво је навело како је један од њених главних задатака био да што више омладине, која не потпада под војну обавезу, упише у соколске дружине те да се у случају рата употребе за оружану акцију.⁵⁸ Према наводима оптужнице, српски соколи су требали своје чланове одгојити као будуће борце у намјери да се отргну југословенске покрајине Аустроугарске и припоје Србији, па је стога улога соколства означена велеиздајничком.⁵⁹

---

⁵² *Optužnica državnog odvjetništva u Banjoj Luci protiv Vasilja Grđića i drugih*, Banja Luka 1915, 231.

⁵³ *Календар СКПД Просвјета*, Сарајево, бр. 22, 1940, 65–68. Од коликог је значаја био рад Стевана Жакуле најбоље свједоче ријечи Мишка Јовановића, који је у истражном затвору рекао: „Пре доласка брата Жакуле нијесам имао смисла ни за какав национални рад, бавио сам се само пијанком, а брат Жакула је и мене и моје друштво потпуно преобразио“; Хисторијски архив Сарајево (=ХАС), Сарајево, Лични фонд др Војислава Бесаровића, ВV–66–21. Улога „Српског сокола“ у Сарајеву.

⁵⁴ П. Д. Павловић, *Физичка култура српског народа у Босни и Херцеговини до 1918. године*, Пале 1998, 207.

⁵⁵ *Optužnica državnog odvjetništva*, 226.

⁵⁶ Исто, 222.

⁵⁷ *Glas*, Banjaluka, br. 4.628–4.642, 5–21. februar 1986.

⁵⁸ *Optužnica državnog odvjetništva*, 222.

⁵⁹ Исто, 199.

У пресуди се наводи како су соколска друштва имала циљ да подржавају редовну српску војску по боковима и непријатељској позадини.⁶⁰

Све оптужбе изнесене притив „Сокола“ поновљене су и у случају „Побратимстава“. По узору на сродна друштва у Србији, „Побратимство“ је као најважнију тачку свог програма издвојило рад међу омладином.⁶¹ Тужиоци су нагласили како је идеја „Побратима“ била идентична соколској идеји, а оба друштва стајала су под окриљем „Просвјете“ унутар које је био концентрисан рад свих српских организација у земљи.⁶² „Побратимства“ су према наводима оптужнице стајала у блиској вези са „Савезом трезвене омладине“ у Србији, за који се тврдило да је био потчињен витешкој секцији „Народне одбране“. Као најагилнији пропагатор „Побратимства“ у Босни и Херцеговини означен је Милош Ђуран. Тужиоци су закључили како су „Просвјета“, „Соколи“ и „Побратими“ чинили јединствени покрет који је имао за циљ да прожме српски народ у Босни и Херцеговини жељом и тежњом да се Босна и Херцеговина сједини са Србијом.⁶³ Занимљиво је да су се тужиоци током суђења трудили да прикрију доказе о заједничкој сарадњи српских и хрватских сокола у земљи. Власти су брижљиво криле чињеницу да су још 1912. у Прагу српски и хрватски соколи одлучили да под истом заставом, заједно са Словенцима, наступе на великом соколском слету планираном за 1913. у Љубљани.⁶⁴

Већина осуђених проглашена је кривим што су у намјери да насилним путем изврше сједињење Босне и Херцеговине и Србије у раздобљу од 1911. до 1914. приступили организацији „Народна одбрана“ и радили као њени повјереници. За првооптуженог Васиља Грђића наводи се да је као секретар „Просвјете“ ширењем писаног материјала и јавним предавањима подбуњивао српски народ и у њему будио жељу за политичким јединством.⁶⁵ У пресуди се каже како је главни задатак „Народне одбране“ јачање српске националне свијести, што представља идеју заједнице свих Срба којом сваки Србин треба бити прожет.⁶⁶ Доказ да је „Народна одбрана“ пустила дубок корјен у друштву биле су десетине пресуда, махом сељацима, прочитаних пред судом, а изречених од анексије до

---

⁶⁰ *Osuda: u ime Njegovog c. i kr. Apostolskog Veličanstva u predmetu Vasilj Grđić i drugi*, 125.

⁶¹ *Optužnica državnog odvjetništva*, 201.

⁶² Исто, 203.

⁶³ Исто, 211.

⁶⁴ *Политика*, Београд, бр. 11.412, 9. март 1940.

⁶⁵ *Osuda: u ime Njegovog c. i kr. Apostolskog Veličanstva u predmetu Vasilj Grđić i drugi*, 5.

⁶⁶ Исто, 71.

почетка рата.⁶⁷ Према пресуди, убиство престолонаследника Франца Фердинанда у Сарајеву било је карика у „ланчаном низу предузећа, која су имала за сврху, да се југословенске покрајине на силу откину од Аустроугарске монархије и припоје Краљевини Србији под владањем Карађорђевића“.⁶⁸ Суд се на овом мјесту позвао и на аустроугарску *Црвену књигу*, збирку дипломатских исправа којим се доказују узроци почетка рата, али и на пресуду у процесу Гаврилу Принципу и друговима.⁶⁹ Одмјеравајући казне суд је нагласио да су осуђеници својим дјеловањем нанијели већем дијелу свијета, нарочито Аустроугарској, огромну штету, а рад оптужених био је један од узрока избијања свјетског рата. „Оптуженици су, ако ништа друго, сукривци у големој свјетској несрећи и ненакнадивој штети“, наводи се у пресуди.⁷⁰

На казну смрти вјешањем 22. априла 1916. осуђено је 16 лица, иако је тужилац тражио смртне казне за свих 156 оптуженика. Суд је изрекао затворских казни у трајању од укупно 859 година. Оптужбе су ослобођена 53 лица. Изрицање пресуде уочи Васкрса није пољуљало морал оптужених. Како би показали властима да се не плаше смртних пресуда одуђеници су на Васкрс у ходницима „Црне куће“ припремили свечано богослужење изазвавши чуђење међу стражарима и дивљење грађана Бање Луке.⁷¹ Врховни суд у Сарајеву је почетком фебруара 1917. након разматрања жалби одбране и тужилаштва, уз неколико корекција, потврдио раније пресуде. Недуго потом *Српске новине* пренијеле су писање листа *Bachler Nachrichten* који наводи да се у Бањој Луци није судило по правним начелима већ политичким мотивима. Даље се каже да пресудом нису били погођени само осуђеници, већ и сав српски народ у Босни и Херцеговини. „Ако се ова пресуда изврши, јужнословенска раса у дунавској монархији имаће један низ мученика више“, додаје се у чланку.⁷²

---

⁶⁷ Исто, 72—78.

⁶⁸ Исто, 19.

⁶⁹ У *Црвеној књизи* се међу осталим наводи да „откад је Карађорђевића династија засјела на окрвављено пријестоље посавске краљевине и откад се окружила завјереницима на живот краља Александра - ишла је Србија постојано, иако различитим путовима и промјенљивом интензивношћу, за главним циљем, како би подрвала непријатељском пропагандом и револуционарним коварством крајеве Аустроугарске монархије, које настањују Југославени, па их онда кад свјетски положај буде повољан за остварење великосрпских основа - откине од монархије“; *Austro-ugarska Crvena Knjiga - Diplomatske isprave kojima se objašnjava kako je došlo do rata godine 1914*, Zagreb 1915.

⁷⁰ *Osuda: u ime Njegovog c. i kr. Apostolskog Veličanstva u predmetu Vasilj Grđić i drugi*, 301.

⁷¹ М. Поповић, *Из тамнице*, Тузла 1926, 39.

⁷² *Српске новине*, Крф, бр. 39, 1. април 1917.

Данило Димовић, један од адвоката бранилаца, био је мишљења да би већина смртних пресуда била извршена да је процес био одржан почетком рата када је у јавности владало „прво ратно бјеснило“. „У првом ратном заносу људи су у дивљачком уништавању невиних суграђана били гори од звери. Тај луди занос знатно се смањио, када је аустријска војска добила прве батине у Србији и на руском фронту“, записао је Димовић. Извршење смртне казне требало је, према Димовићу, бити застрашујуће упозорење за будућност. Димовић је наивно вјеровао у честитост судија и био је убјеђен да неће бити изречених смртних казни, док ће затворске казне бити поништене оног тренутка када рат буде завршен.⁷³

Већина осуђених казну затвора издржавала је у Зеници, гдје су услови живота били веома тешки. Почетком 1917. глад у затвору попримила је масовне размјере. Хљеб је био величине песнице, а састојао се од мекиња и кромпира. Многи затвореници су претурали по ђубришту у потрази за храном. Чак су и затворски чувари јели траву како би преживјели. Када су се неки затвореници пожалили управнику на глад, он им је одговорио: „Били сте спремни да умрете за нашег краља Петра и сада вам се пружа прилика да цркнете“.⁷⁴ Свештеник Матија Поповић се сјећао како су затвореници, измучени од зиме и глади, изгледали попут авети.⁷⁵ Осуђеници су намјерно били измијешани са „најобичнијим зликовцима“ чиме их је власт настојала понизити и убити у њима свако људско достојанство.⁷⁶ Док су у болници осуђене убице вршиле дужности болничара и један несвршен гимназијалц послове апотекара, дотле су кажњени љекари др Ристо Јеремић и др Војислав Кеџмановић морали плести корпе као и Атанасије Шола, Војислав Бесаровић и поп Матија Поповић. Стеван Жакула и Васиљ Грђић радили су као кројачи, Симо Мирковић као књиговезац, прота Коста Божић и Владимир Ћоровић као резбари. Присјећајући се прилика у зеничком затвору Димовић је записао како су затвореници држани у строгој изолацији, па је тек уз помоћ једног стражара Хрвата успио

⁷³ *Правда*, Београд, бр. 12. 125, 18. јул 1938.

⁷⁴ С. Стојановић, *Исповести*, Београд 2014, 72—74; *Vrbaske novine*, Вања Лука, бр. 306, 13. јануар 1934.

⁷⁵ М. Поповић, *Из тамнице*, 49.

⁷⁶ В. Ћоровић, *Црна књига*, Сарајево 1920, 212. Сретен Стојановић се сјећао како је у казнионици радио и један учитељ који је имао задатак да преваспитава затворенике, бира им литературу за читање и код њих подстиче љубав и лојалност према Монархији. Стојановић му је једном приликом рекао да само будала може вјеровати да ће неко послѣ десет година тешке робије моћи да воли Аустроугарску; С. Стојановић, *Исповести*, 68—69. Сличне успомене оставио је Јездимир Дангић: „Окупаторски просветитељи хтели су да нас убеди да смо синови некаквог босанског народа и да говоримо босански језик, а још прадедови наши столећима и ми сада зовемо се и осећамо Србима“; Ј. Дангић, *Глад и тамница*, Београд 1940, 158.

да ступи са њима у везу. „Стање њихово је било очајно. Спавали су у кафезима као животиње, храна је била веома лоша, многи су малаксавали и тужили се да им већ ноге отичу“, забиљежио је Димовић. Он је уз помоћ посланика југословенског клуба у парламенту у Бечу успио 19. јула 1917. договорити пријем код цара Карла. Димовић је аустроугарском владару изложио прогоне којима су били изложени Срби у Босни и Херцеговини, инсистирајући на бесмисленој забрани ћириличног писма. Карло је наивно одговорио да је то учињено како се Срби из покрајина не би споразумјевали са сународницима из Србије „у велеиздајничке сврхе“. Димовић се током разговора заложиио за ослобађање и помиловање политичких осуђеника. Карло је на Димовића оставио утисак доброг, али интелектуално слабог човјека, растрзаног између послушности Берлину и савјета супруге Зите.⁷⁷

Босанско-херцеговачка емиграција и влада Краљевине Србије предузеле су послије суђења дипломатске мјере како би били помилована лица осуђена на смрт. Само неколико дана по изрицању првостепене пресуде група српских политичара и јавних радника, политичких емиграната, упутила је *Проглас* Србима у Америци молећи их за помоћ и уједно описујући прогоне цивилног становништва у Босни Херцеговини. У *Прогласу* се помињу Велеиздајнички процес у Бањој Луци и четири ђачка судска процеса.⁷⁸ У корист осуђених на смрт ангажовани су Папа Бенедикт XV, шпански краљ Алфонс XIII, Међународна парламентарна унија, Лига швајцарских жена и многе друге организације. Интервенција преко шпанског двора била је вишеструко корисна. Ова земља била је званично неутрална у рату и са добрим везама на многим европским дворовима. Знајући да ће погубљење осуђених на смрт наштетити Монархији, папа Бенедикт XV се лично и преко кардинала Пјетра Гаспарија више пута заложиио за помиловање осуђених.⁷⁹ Интервенције у корист осуђеника из Шпаније и Ватикана изазивале су велику пажњу аустроугарских власти.⁸⁰ Важну улогу у агитацији за ослобођење тзв. велеиздајника имао је адвокат и некадашњи посланик у Сабору Босне и Херцеговине Никола Стојановић који се у вријеме рата налазио у емиграцији. Као један од оснивача Југословенског одбора и

---

⁷⁷ *Политика*, Београд, бр. 5.013—5.015, 7—9. април 1922.

⁷⁸ П. Слијепчевић, *Историјске и политичке теме*, 119—120.

⁷⁹ АБиХ, ЗМФ, БХ, бр. 245, 3. III 1917. Телеграм Министарства спољних послова Аустроугарске Иштвану Буријану.

⁸⁰ АБиХ, ЗМФ, БХ, бр. 282, 12. III 1917. Телеграм Министарства спољних послова Аустроугарске Иштвану Буријану.

близак пријатељ неколицине осуђених, Стојановић је пажљиво пратио дешавања у Бањој Луци. Желећи да помогне осуђенима, Стојановић је Окружном суду у Бањој Луци упутио писмену изјаву којом је на себе преузео сву одговорност за везе са Србијом, што суд није уважио.⁸¹ Стојановић се због интервенције код папе обраћао и италијанској краљици, кћерки црногорског краља Николе Петровића. Пропагандни рад у корист осуђеника развио је и Хинко Хинковић, адвокат и публициста, који је бањолучки процес називао „правосудном лакрдијом“ која представља „ударцем маљем против српских интелектуалаца у Босни“.⁸²

Свеукупно лоша политичка ситуација у Монархији, смрт Франца Јозефа и ступање на пријесто цара Карла, олакшали су рад на помиловању осуђених. Жеља новог владара била је да се свијету представи у другачијем свјетлу у односу на свог претходника, а земља којом је владао као цивилизована, демократска и хумана држава вриједна очувања.⁸³ Цар Карло је 29. марта 1917. обавјестио Алфонса XIII да је помиловао осуђенике на смрт у Бањој Луци. Васиљу Грђићу, Кости Гњатићу, Матији Поповићу, Бошку Чаприћу, Ђорђи Дакићу, Михајлу Савићу, Мирку Томовићу и Чеди Милићу смртна казна замијењена је доживотном тешком тамницом. Сими Беговићу, Милану Петковићу, Димитрију Јевђевићу, Милутину Јовановићу и Петру Билбији смртна казна замјењена је двадесетогодишњом казном затвора, Димши Ђокановићу и Алекси Јакшићу казна смрти замијењена је шеснаестогодишњом затворском казном, а Радивоју Ђурановићу казном затвора у трајању од 15 година.⁸⁴ Полицијска дирекција у Сарајеву је недуго потом извјестила да је помиловање осуђених, посебно Васиља Грђића, код православних изазвало велику радост, а код осталих конфесија незадовољство.⁸⁵ Поруче захвалности шпанском краљу упутили су Никола Пашић, те у име цјелокупног српског народа у Босни и Херцеговини Никола Стојановић.⁸⁶

---

⁸¹ Н. Стојановић, *Младост једног покољења (Успомене 1880—1920). Дневник од године 1914. до 1918.*, (приредио: М. Станић), Београд 2015, 216.

⁸² Н. Б. Поповић, „Одјек Бањалучког велеиздајничког процеса у пропаганди југословенског покрета“, *Политички процеси Србима у Босни и Херцеговини 1914—1917*, Лакташи 1996, 130.

⁸³ D. Živojinović, „Pomilovanje osuđenih u banjolučkom procesu 1916—1917. godine“, *Banja Luka u novijoj istoriji*, Banja Luka 1978, 192.

⁸⁴ *Sarajevski list*, Sarajevo, br. 90, 31. mart 1917.

⁸⁵ Ђ. Микић, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914—1918*, 311—312.

⁸⁶ Р. Гађиновић, „Аустроугарски велеиздајнички судски процеси“, *Strani pravni život*, br. 1, Beograd 2014, 133.

Недуго потом амерички новинар Самјуел Кацин детаљно је у *New York Tribunu* писао о процесу у Бањој Луци називајући га „ужасним злочиним над правом и правдом“. Кацин је нагласио како се у центру суђења налазила српска интелектуална елита, чувар српског националног духа, која се залагала за еманципацију од хабзбуршке државе. Аутор је упозорио да је у Босни и Херцеговини током рата вођено више велеиздајничких процеса, али да је онај бањолучки био другачији од осталих због броја оптужених и њиховог јавног значаја.⁸⁷

Велеиздајнички процеси нису феномен везан само за Босну и Херцеговину. Аустроугарске власти су и прије суђења у Бањој Луци, и уопште почетка Првог свјетског рата, често прибјегавале организовању таквих суђења чиме су се настојале обрачунати са националним покретима унутар Монархије.⁸⁸ У жеку Анексионе кризе, када се наслућивао рат са Србијом, власти у Загребу покренуле су парницу против 53 Срба чланова Хрватско-српске коалиције на бази лажних докумената и свједочења агента Ђорђа Настића. Службени Беч је овим процесом настојао оправдати анексију Босне и Херцеговине и Србе и Краљевину Србију пред свјетском јавношћу приказати као реметилачки фактор на Балкану.⁸⁹ Својеврсни продужетак загребачког суђења био је Фридјунгов процес у Бечу. Оба процеса изазвала су скандал широких размјера и морални пораз Аустроугарске пред европским јавним мијењем.⁹⁰ Упоредо са суђењем у Бањој Луци у Загребу је крајем 1915. и почетком 1916. вођен велеиздајнички процес соколским првацима Лази Поповићу и друговима. Оптужба је била готово идентична оној из Бање Луке. Међутим, умјесто да суђење у Бањој Луци буде инструмент оправдања аустроугарске политике на Балкану и започињања рата 1914. процес се претворио у супротно. Постао је добар повод југословенској пропаганди да на очигледном примјеру дискредитује аустроугарску власт, а Монархију прикаже као окрутну државу која се безобзирно обрачунавала са политичким противницима.⁹¹

Једна од првих одлука Народног вијећа по преузимању власти у Босни и Херцеговини била је да се ослободе тзв. велеиздајници из зеничког затвора. Дана 1. новембра 1918. управник казнионице саопштио је осуђеницима да им је остатак казне опроштен, молећи

⁸⁷ *New York Tribune*, New York, No 25.970, December 23, 1917.

⁸⁸ М. Екмеџић, „Žalosna baština iz godine 1914“, 38.

⁸⁹ Р. Гађиновић, „Аустроугарски велеиздајнички судски процеси“, 125.

⁹⁰ Ђ. Беатовић, Д. Милановић, *Велеиздајнички процеси Србима у Аустро-Угарској*, 31–38.

⁹¹ *Glas*, Banjaluka, br. 4.628–4.642, 5–21. februar 1986.

их да опросте онима који су их прогонили током рата. „Господине директоре, српски народ који је издисао на коцу и конопцу и поднео толике жртве, знаће великодушно праштати својим душманима због великог дела нашег ослобођења и уједињења“, одговорио му је Васиљ Грђић.⁹²

Summary

During the World War I there were several so called “high treason” court proceedings in Bosnia and Herzegovina with purpose to destroy all political, cultural, educational and religious organizations that were basis for the Serb national movement. One of the key motives for organizing this and similar court proceedings was to transfer responsibility for war to the side of Kingdom of Serbia. The immediate objective of these process was linked to the transfer of responsibility for the outbreak of war to the Serbian national organizations in Bosnia and Herzegovina, which were in cooperation with the government in Belgrade preparing a violent separation of Bosnia and Herzegovina from the Monarchy. High-treason processes were part of a well-designed Austro-Hungarian war propaganda against Serbs and their national associations. During the war was arrested almost all active Serbian intelligence in Bosnia and Herzegovina, writers, journalists, public and cultural workers and many students. The government intended to destroy the social class which was a political and national leader of Serbs in Bosnia and Herzegovina. The most important among several court proceedings held during the First World War was Banja Luka high-treason process (November 3. 1915—April 22. 1916) against 156 Serbian political, cultural and public workers, priests and peasants.

---

⁹² Врбаске новине, Бања Лука, бр. 306, 13. јануара 1934.

Извори и литература

Необјављени извори:

Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Процес Василију Грђићу и другима.

Архив Републике Српске, Бања Лука, К. и К. Gericht des Militärstationkommandos in Banja Luka.

Архив САНУ, Београд, Историјска збирка.

Хисторијски архив Сарајево, Сарајево, Лични фонд др Војислава Бесаровића.

Објављени извори:

Austro-ugarska Crvena Knjiga - Diplomatske isprave kojima se objašnjava kako je došlo do rata godine 1914, Zagreb 1915.

Optužnica državnog odvjetništva u Banjoj Luci protiv Vasilja Grđića i drugih, Banja Luka 1915.

Osuda: u ime Njegovog c. i kr. Apostolskog Veličanstva u predmetu Vasilj Grđić i drugi, Sarajevo 1916.

Штампа:

Врбаске новине, Бања Лука, 1934.

Glas, Banjaluka, 1986.

Karlovac, Karlovac, 1914.

New York Tribune, New York, 1917.

Nezavisnost, Vjelovar, 1914.

Политика, Београд, 1922, 1929.

Правда, Београд, 1938.

Sarajevski list, Sarajevo, 1917.

Sloga, Karlovac, 1914.

Српска ријеч, Сарајево, 1920.

Српске новине, Крф, 1917.

Литература:

Austro-magyar judicial crimes. Persecutions of the Yugoslavs. Political trials 1908–1916, London 1916.

Bandžović, Safet, „Narodna odbrana i njena organizacija na Banjalučkom veleizdajničkom procesu“, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Banjaluka 1987.

Беатовић, Ђорђе, Милановић, Драгољуб, *Велеиздајнички процеси Србима у Аустро-Угарској*, Београд 1989.

Vulin, Miodrag, „Srpska Prosvjeta na veleizdajničkom procesu u Banjaluci 1915–1916“, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Banjaluka 1987.

Гаћиновић, Радослав, „Аустроугарски велеиздајнички судски процеси“, *Strani pravni život*, br. 1, Београд 2014.

Дангић, Јездимир, *Глад и тамница*, Београд 1940.

Dediđer, Vladimir, *Sarajevo 1914*, knj. I, (reprint drugog dopunjenog izdanja), Banja Luka 2015.

Екмечић, Милорад, „Žalosna baština iz godine 1914“, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Banjaluka 1987.

Епископ жички Василије, *Улога Српске православне цркве у Бањалучком велеиздајничком процесу*, Београд 1970.

Živojinović, Dragan, „Pomilovanje osuđenih u banjalučkom procesu 1916–1917. godine“, *Banja Luka u novijoj istoriji*, Banja Luka 1978.

Илић, Снежана, *Атанасије Шола–прилог проучавању културне и политичке историје Срба у Босни и Херцеговини*, Нови Сад 2011.

Календар СКПД Просвјета, Сарајево 1940.

Маџар, Божо, *Просвјета–Српско просвјетно и културно друштво 1902–1949*, Бања Лука–Српско Сарајево 2001.

Mikić, Đorđe, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914–1918*, Banjaluka 2011.

Микић, Ђорђе, *Бања Лука на Крајини хвала*, Бања Лука 1995.

Mikić, Đorđe, „Veleizdajnički procesi u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini“, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Banjaluka 1987.

Милошевић, Боривоје, „Аустроугарска управа и српски соколски покрет у Босни и Херцеговини у Првом свјетском рату“, *Први свјетски рат-узроци и посљедице*, Бања Лука 2014.

Милошевић, Боривоје, *Српска православна црква и свештенство у Босни и Херцеговини у Првом свјетском рату*, Андрићград-Вишеград 2016.

Митровић, Андреј, *Србија у Првом светском рату*, Београд 2014.

Павловић, Петар, *Физичка култура српског народа у Босни и Херцеговини до 1918. године*, Пале 1998.

Поповић, Матија, *Из тамнице*, Тузла 1926.

Поповић, Никола, „Одјек Бањалучког велеиздајничког процеса у пропаганди југословенског покрета“, *Политички процеси Србима у Босни и Херцеговини 1914—1917*, Лакташи 1996.

Слијепчевић, Перо, *Историјске и политичке теме*, Бања Лука-Београд 2013.

Споменица Васиља Грђића, Сарајево 1935.

Стогодишњица судских процеса у Босни и Херцеговини и Велеиздајничког процеса у Бањалуци (1915—1916), Бањалука 2015.

Стојановић, Никола, *Младост једног покољења (Успомене 1880—1920). Дневник од године 1914. до 1918.*, (приредио: М. Станић), Београд 2015.

Стојановић, Сретен, *Исповести*, Београд 2014.

Subotić, Gavriilo, „Prosvjetni radnici osuđeni na Veleizdajničkom procesu u Banjaluci“, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Banjaluka 1987.

Čaušević, Dženana, „Veleizdajnici na sudskom procesu u Banjaluci i u zatvorima“, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Banjaluka 1987.

Ђоровић, Владимир, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1992.

Ђоровић, Владимир, *Црна књига, патње Срба Босне и Херцеговине за време светског рата 1914-1918*, Сарајево 1920.